

PRIRODNO PRAVO I MORAL

Uvodna usmena reč koju je Autor održao na Dvadeset petom susretu Kopaoničke škole prirodnog prava koji je bio posvećen opštoj godišnjoj temi »PRAVO I MORAL« u okviru stalnog naslova škole »Pravda i pravo« koji je održan 13–17. decembra 2012. godine.

Na ovom simpozijumu podneseno je 270 referata raspoređenih u 6 tematskih oblasti (katedri) Heksagona prirodnog prava: I. *Pravo na život* (život, zdravlje, ekologija, sport); II. *Pravo na slobodu* (krivično-pravna i procesna zaštita ličnosti; sloboda ličnosti – opšta sloboda i porodičnopravna sloboda ličnosti; upravno-pravna zaštita slobode); III. *Pravo na imovinu* (kodifikacije; svojina i druga stvarna prava; svojina i nasleđe; restitucija i privatizacija; porezi i poreska politika; ugovor i odgovornost za štetu; privredna društva; međunarodni privredni ugovori, arbitraža; osiguranje; banke i bankarski poslovi; radni odnosi); IV. *Pravo na intelektualnu tvorevinu* (industrijska svojina, autorsko pravo); V. *Pravo na pravdu* (sud u koneksitetu pravde – sudska praksa, procedura, izvršenje; međunarodni odnosi i pravda – međunarodno pravo – elementi inostranosti; pravo Evropske Unije); VI. *Pravo na pravnu državu* (pravna država – teorijska i praktična iskustva).

Tekst ove usmene reči zabeležen je audio-tehnikom i kasnije autorizovan (sa označenjem međunaslova) i publikovan pod istim naslovom u časopisu »Pravni život« br. 1–2 iz 2013. godine.

Poštovane Kolege

*Vi, koji činite Dvadesetpetu godinu života
Kopaoničke škole prirodnog prava*

*Odazvanici filozofije pravde, pravednog prava, moralnih
imperativa – tog Trojstva ljudskog dostojanstva
kao apriorne svrhe*

*Ovde na ovom vrhu prirode, vaš pogled je širi, jer
“Ko na brdu, ak’ i malo stoji više vidi no onaj pod brdom”*

*Poštovani gosti koji dolazite sa različitih strana sveta,
došli ste u svoj naučni dom – dobro nam došli,
sa vama smo jači da istrajemo na putu od antičkih
do naših vremena, sve do proklamacije i kodifikacije
racionalnog prirodnog prava u okviru Organizacije
ujedinjenih nacija i svih drugih miroljubivih
asocijacija i integracija*

Dame i Gospodo

Reč kulture mira

Dozvolite mi, da vam sa osećanjem najvećeg poštovanja koje imam pred ovim atrijumom znanja i savesti, najpre uputim reči naučne časti, reči naše pravničke vokacije i njene izvornosti, reči naše zajedničke umnosti pred agresijom paklene nesloge ovoga sveta, a iznad svega da vam uputim zlatne reči vere u bolje i pravednije dane, one dane koji će nam doneti radost sveukupnog života, za sve ljude sveta, bez obzira na njihove prirodne razlike po rođenju ili razlike po bilo kakvom dostojnom ubedenju.

Sa ovim rečima kulture mira i univerzalnih vrednosti racionalnog prirodnog prava ili kako se danas češće kaže *ljudskih prava*, otvaram ovogodišnji rad Kopaoničke škole, koji će, uveren sam, udruženo sa ranijim rezultatima, doprineti da se uveća naš Heksagon – pravo na život, slobodu, imovinu, intelektualnu tvorevinu, pravdu i pravnu državu. Istovremeno ove godine potvrđujemo desetogodišnju trajnost Deklaracije Kopaoničke škole prirodnog prava iz 2002. godine, objavane na šest svetskih jezika.

Tema koja je nadživela vekove

Ovogodišnja opšta tema *Pravo i moral* dolazi da upotpuni jednu celinu koju smo gradili poslednjih godina: pravo i sloboda, pravo i vreme, pravo i prostor, pravo i odgovornost. Odnos prava i morala u svakom vremenu i prostoru pokretao je intelektualnu kulturu izraženu kroz različite discipline, ali i pored brda knjiga i naučnih studija, nema jedinstvenog odgovora. Rudolf fon Jering je čak rekao da je problem odnosa prava i morala rt Horn pravne nauke, opasno mesto na kome su mnogi pravnofilozofski sistemi pretrpeli brodolom. Da su ove reči bile samo jedna stilska figura kojom su iskazane teškoće pitanja odnosa prava i morala, i da sve lađe tamo nisu potonule, svedoči nam ceo prošli vek, pa u krajnjoj liniji i ovogodišnja tema naše Škole.

Opštost moralnog zakona

Predsedavajuće reči ovog uvodnog referata glase: *zvezdano nebo iznad mene i moralni zakon u meni* – reči su kojima je iskazan aksiom prostorne i vremenske opštosti prirodnog prava i njegov moralni imperativ kao vitalni deo svakog individualnog i društvenog bića.

Istovremeno, sa ovih sedam Kantovih reči, označeno je Trojedinstvo činilaca materijalnog i moralnog sveta: prostor i vreme, prirodno pravo, moralni poredak. Svakom od njih biće posvećena određena pažnja.

Ostvareni rezultati Škole

S obzirom da je ovo jubilarna 25. godina života ove Škole, pre nego što nastavim ovu uvodnu reč, potrebno je ukratko izložiti glav-

ne tačke pređenog puta. Konkretno, rad Škole se odvijao u tri pravca: naučni rezultati, izdavačka delatnost, okupljanje domaće i inostrane pravničke javnosti.

Naučni rezultati se ogledaju u doprinosu i **potpunijem sagledavanju** Heksagona (1994) koji je okupio sve pravne i socijalne discipline oko šest stubova opšte civilizacije (život, sloboda, imovina, intelektualna tvorevina, pravda, pravna država). U tom smislu, imao sam čast i priliku, da svojevremeno postavim i naučno argumentujem sledeće ustanove: teorija triparticije (odnos prirodnog i pozitivnog prava), demokratska kultura za razliku od simulovane i vulgarne demokratije, tolerancija (skica teorije tolerancije kao subjektivnog prava), nesklad između proklamovanih i neostvarenih ljudskih prava, teorija zloupotrebe ljudskih prava, primena komutativne i distributivne pravde, primena i neprimena proklamovane trodelne podele vlasti, nezavisno sudstvo kao pitanje opšte kulture jedne zajednice, dvanaest tablica sudijske nezavisnosti. U suštini, stvoren je jedan naučni pokret zasnovan na tradicionalnoj filozofiji pravde i racionalnoj koncepciji prirodnog prava.

Pored naučnih rezultata Škole, potrebno je ukazati i na snažnu publicističku delatnost koja danas čini čitavu biblioteku od preko stotinu tomova (svake godine se publikuje oko 4–5 hiljada stranica štampanog teksta) prilagođenu Heksagonu kao i užim naučnim disciplinama i sekcijama pojedinih katedri u okviru rada Škole. Publikovana je i Bibliografija svih do sada štampanih radova, naslovi tih radova kao i imena njihovih autora. Najzad, kada je reč o izdavačkoj delatnosti, posebno treba naglasiti izdanje Deklaracije Kopaoničke škole prirodnog prava (2002) koja je publikovana na šest svetskih jezika. Pored ovoga, treba ukazati i na Završna dokumenta koja na jedan sintetizovan način svake godine upućuju poruke u pogledu pojedinih pravnih pitanja koja su obuhvaćena opštom godišnjom tematikom.

Najzad, Kopaonička škola prirodnog prava je za proteklih 25 godina svoga postojanja okupila širok krug domaće i inostrane pravničke javnosti. U njenom radu učestvuju profesori sa raznih univerziteta, članovi akademija nauka, naučnih institucija, sudije, advokati, kao i pravnici iz drugih pravosudnih organizacija, upravnih organa i javnih službi, udruženja građana, nevladinih organizacija, privrednih asocijacija, kao i drugih društvenih institucija. Posebno treba naglasiti učešće mladih pravnika u okviru pomenutih struktura. Škola je i ovde

ostala dosledna svojoj naučnoj i stručnoj vokaciji i na taj način se zaštitila od svake metappravne i dnevno političke agresije. Da nije tako postupala danas je ne bi bilo ili bi vegetirala kao tuđi derivat sa promenjenom sudbinom dejstva i opstanka.

Upravo ovakav naučni stav Škole učinio je da Škola, ne samo okuplja, već uživa i odgovarajući naučni autoritet, kako u domaćoj, tako, možda još i više, u međunarodnoj pravničkoj javnosti. Sve su to bili elementi za jedno veliko priznanje koje je Škola 2005. godine dobila u vidu moralnog pokroviteljstva OUN za edukaciju, nauku i kulturu (UNESCO), sa obrazloženjem da projekti i publikacije Kopaoničke škole prirodnog prava predstavljaju poseban interes za UNESCO jer one nesumnjivo doprinose unapređenju ljudskih prava u okviru sistema UN. U pozdravnim rečima (2007) ova organizacija UN je istakla da je Kopaonička škola prirodnog prava važan međunarodni događaj i da je ona prirodni saveznik UNESCO u zajedničkim naporima na promociji, poštovanju i zaštiti sveukupnih ljudskih prava i nedeljivog dostojanstva za sva ljudska bića.

Načelo Dobrog

Moral kao sistem društvenih normi koji pokazuje i određuje šta je Dobro, a šta je loše u egzistenciji čoveka kao socijalnog bića prirode, rukovođen načelom Dobrog sa stanovišta određenog prostora i vremena, presuđuje mnoge individualne i društvene suprotnosti, kao što su npr. ljubav i mržnja, istina i laž, savest i iskušenje, sloboda i nesloboda, lepota dobrog i avet zla, kultura mira i nekultura rata i nasilja, dogmatska bezobzirnost i tolerancija kao stožerna vrlina prosvetljenog razuma.

Onaj moralni poredak koji je u stanju da razreši ove suprotnosti i koji je uvek na strani Dobrog, jedino ima legitimitet da ponese i da trajno nosi epitet najplemenitijeg svojstva ljudske prirode.

Carstvo pravednog prava

Samo takav moral ugrađen u sistem pravnih normi pretvara svaku vrstu antiprava u carstvo pravednog prava, koje, ne samo proklamuje već i ostvaruje ukupnost dostojanstva "sile" života, bez obzira na bilo kakve razlike po rođenju ili ubeđenju.

Tada, pravo i moral, snagom prirodne atezije, prelaze u jedan *viši stepen jedinstva*, u živu harmoniju dva osnovna stuba: pravnu i moralnu civilizaciju svake organizovane društvenosti.

Uzajamna transformacija

Kada jedna moralna norma doživi transformaciju i smislu pravne norme, onda ona deluje kao pravna norma sa svim njenim elementima, posebno elementom pravne sankcije. U spolnjem svetu često se tada zanemaruje ili zaboravlja njen moralni izvor, što ne znači da je time došlo do potpunog prekida kontinuiteta između moralne norme po izvoru i pravne norme po načinu ispoljavanja i metodu primene.

Upućivanje

Za razliku od ove pojave, pravne norme često, kao načelo ili kao konkretno pravilo, upućuju na primenu moralnih normi, u kom slučaju one, u odgovarajućem postupku praktične **primene, dobijaju snagu** pravne norme. Tako npr. jedan obligacioni ugovor, pod pretnjom ništavosti, ne može biti u suprotnosti sa dobrim običajima i moralom određenog društva.

Zajedničke vrednosti

U svakom slučaju, kompozicija moralnih i pravnih normi, vodi ostvarenju zajedničkih vrednosti kao što su: savesnost i poštenje (*bona fides, honestum*), pristojnost (*decorum*), pravičnost (*iustum*) naročito u smislu primene principa “svakome dati ono što mu pripada” po načinu jednakog postupanja sa jednakim stvarima, čime se održava večita ideja komutativne i distributivne pravde.

Unutrašnja moralnost prava

Sve ove moralno-pravne kategorije, izražene kao načela ili kao konkretna pravila, prožimaju odgovarajuće discipline određenog pravnog sistema do te mere da ih je teško razdvojiti, a da se ne naruši njihova neophodna ravnoteža. Na taj način, prirodno pravo racionalnog smera, ostvaruje unutrašnju moralnost prava.

Ukoliko bi se pravne norme posredno ili neposredno lišile sadržaja i primene moralnih normi ili drugim rečima, ukoliko bi unutrašnja moralnost prava bila uklonjena iz jednog pravnog sistema, onda bi takvo pravo bilo neko otuđeno pravo, pa čak i do stepena birokratske i veštačke tvorevine, Kafkine karikature prava, neki svet za sebe, što bi u svakom slučaju, dovelo do “pobune” fakta protiv prava.

Trojedinstvo

Posle ovih uvodnih konstatacija, vratimo se Trojedinstvu činilaca materijalnog i moralnog sveta, pokriveno “zvezdanim nebom”, a to znači, pitanju prostora i vremena, prirodnom pravu i moralnom poretku.

S obzirom da je Kopaonička škola prirodnog prava u dosadašnjem naučnom i filozofskom opusu, između ostalog, posvetila značajnu pažnju prirodnom fenomenu prostora i vremena koga prati prirodno pravo kao univerzalno i pravedno, ovde će se, najpre, reprodukovati osnovne oznake iz ove oblasti, kako bi se ovogodišnja tema *Pravo i moral* uvela u pomenuto Trojedinstvo, a posebno sa stanovišta odnosa prava i morala kao zajedničkih pravila ponašanja svake pravno organizovane zajednice.

Plan daljeg izlaganja

U tom delu, pored načelnih pitanje odnosa prava prema moralu (naročito: pravičnost, savesnost i poštenje, dobri običaji, javni poredak, prirodne obligacije), biće izloženi brojni konkretni slučajevi pravnih normi u kojima je prisutna i moralna norma, bilo kao načelni stav, bilo kao sastavni deo pravne norme ili slučajevi kada pravna norma upućuje na primenu moralnih normi. U svemu tome, razume se, neophodno je zadržati se na definiciji morala i njegovim atributima, kako bi se mogao formulisati konačni zaključak.

Jednorodnost koegzistencija

Kada je reč o prostoru i vremenu koga prati dualitet prirodnog i pozitivnog prava u kome je prirodno pravo apriorno, univerzalno i ap-

solutno, dok je pozitivno pravo posteriorno, empirijsko i relativno – treba reći da se vremenske i prostorne dimenzije javljaju kao pokazatelji legitimiteta prava upravo, sa stanovišta većeg ili manjeg prisustva prirodnog prava u pravni sistem pozitivnog prava.

Prostor i vreme kao prirodne pojave predmet su različitih filozofskih opredeljenja i opservacija. Kaže se, ako je prostor poredak koegzistencija, onda je vreme koegzistencija sukcesija. Spaja ih jednorodnost koegzistencija.

Opažajna sfera prostora i vremena

Još je Aristotel postavio pitanje da li vreme i prostor uopšte postoje, i mi smo zaključili samo opažajnu sferu njihovu, dok je suština tih pojava ostala za čoveka nedokučiva.

Kada smo izložili različite teorije o vremenu i prostoru (Aristotel, Akvinski, Njutn, Kant, Lajbnic, Bošković) prišli smo tom filozofski nerešenom pitanju sa čisto praktične strane u smislu primene različitih sistema prava upravo sa stanovišta prostora. Po kriterijumu prostora i vremena, ustanovili smo petočlanu klasifikaciju velikih pravnih sistema ili pet familija prava: evropska pravna civilizacija (opštost pravnih kategorija), anglosaksonski sistem prava (kazuistika i pragmatika), šerijatsko pravo (islamska religija), pravni sistemi dalekog istoka, indijsko i kinesko pravo.

Zbližavanje

Veliki stepen zbližavanja pomenutih familija prava dogodio se naročito u drugoj polovini dvadesetog veka. Preko brojnih međunarodnih konvencija, procesom unifikacija i kodifikacija, uspostavljaju se mostovi povezivanja, tako da nije više svaka familija prava ostrvo za sebe. Putem implementacije i internacionalizacije postiže se veći stepen povezanosti, ali i sa pravom na razliku. Tu je značajna Univerzalna deklaracija o pravima čoveka iz 1948. godine koja je u svom višedecenijskom trajanju postala pravi izvor za čitav niz međunarodnih konvencija, regionalnih i opštih.

Izneverena očekivanja

Sve je to obećavalo jedan pravedniji svet, ali zlatni vek nije nastupio, odložen je na neodređeno vreme. Dakle, kodifikacija ljudskih prava, s **jedne strane, predstavlja humanu misaonu zgradu savremenog čoveka**, ali, s **druge strane, istovremeno i gaženje tih prava do stepena kataklizme prava**.

Uzroci ovakvog stanja su brojni i raznovrsni, zavisno od prostorne i vremenske stvarnosti, geografskog i ideološkog faktora, religijske i filozofske svesti, ekonomske mogućnosti, rečju, od stepena opšte kulture.

Ipak, kada je reč o neostvarenju ljudskih prava unutar i izvan pojedinih familija prava, čini se, da bi uzroke mogli svesti na nekoliko bitnih: ekstremno siromaštvo jednog velikog **dela sveta u kome vlada bolest gladi**; postojanje velikog broja antipravnih država sa simulovanom demokratijom iza koje stoji samovolja različitih vlasnika moći koji sebe smatraju i vlasnicima vremena; zloupotreba ljudskih prava u tom smislu što se na konkretnu povredu ljudskih prava odgovara odmazdom koja je često i veća ili znatno veća i teža u odnosu na inicijalnu povredu, (demokratsko bombardovanje, kolatelarna šteta, “milosrdni anđeo” koji seje smrt braneći povredu ljudskog prava, itd.); politizacija ljudskih prava koja različite aspekte ljudskih prava svodi samo na element političke moći iza koje stoje različiti interesi (teritorijalna ekspanzija, vojna, ekonomska, ideološka i druga srodna agresija); ugroženost načela nezavisnosti sudstva tako da se proklamovana trodelna podela vlasti u praksi svodi na jedinstvo vlasti putem uticaja ili čak diktata izvršne političke vlasti **ili druge međunarodne i nacionalne metappravne moći**, što sve ugrožava primenu principa komutativne pravde – jednako u jednakim slučajevima.

Dostojanstvo sudijske nezavisnosti

Sudijska nezavisnost je neophodna pretpostavka ustanove sudstva u pravnoj državi, koja je, po rečima Radbruha, kao nasušni hleb, kao voda za piće, kao vazduh za disanje. I zato pitanje nezavisnosti sudstva nije samo pravno pitanje, već je pitanje opšte kulture jedne zajednice. Ustanova nezavisnosti sudstva jedno je od najvećih kulturnih

ostvarenja čoveka i njegove državne zajednice. Može se reći – na kojoj se visini nalazi sudstvo jedne zemlje, na tom stupnju je i kulturna vrednost te zemlje, pa bio to nacionalni ili međunarodni sud, svejedno. Po tom kriterijumu, istorijski se cene i odluke tih sudova, na one koje uživaju epitet univerzalne pravde, i one koje predstavljaju kataklizmu te iste pravde.

Izrečena konstatacija donosi dalji zaključak: nezavisnost sudstva moguće je ostvariti samo u hipotezi vladavine prava i pravne države. Princip nezavisnosti sudije, koji uvek treba da bude “živi glas” pravednog zakona, predstavlja demarkacionu liniju koja deli raskošno polje prava od pustinje neprava.

Derivat jednosmernog naloga

U uslovima antipravne države, gde je legitimitet i legalitet prava ispod dozvoljenog stepena društvene tolerancije, gde vladavinu prava zamenjuje vladavina smovoljnog fakta vlasti, strasti ili interesa, negitimno nasilje jednih u odnosu na druge, gde se eliminiše načelo podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, i ceo život svodi na politički monizam – tu se sudijska nezavisnost svodi na zavisnost od partijske, a ne zakonske odluke.

Takva zavisnost pretvara sudiju u derivat jednosmernog naloga (političkog, nacionalnog, međunarodnog, rasnog ili klasnog) i sudija tada objektivno nije u stanju da primeni pravedno pravo. Tada, pravedno pravo doživljava brodolom, a s njim tone i princip nezavisnosti sudije.

Prljave ruke

Lako je uprljati ruke u politici, jer prema Makijaveliju, prljave ruke opravdava rezultat. Ali, kada to sud učini, bilo koji, nacionalni, regionalni, a naročito sud međunarodne vokacije, onda se, posle više od dva milenijuma, budi Aristotel da opozove svoje reči “ići sudiji znači ići pravdi” i da ih zameni rečima “ići sudiji prljavih ruku znači ići anti pravdi”. Sve to govori u prilog istine da je nezavisnost sudije neminovan atribut pravne države i da predstavlja njen organski deo.

Dvanaest tablica

Kada je reč o normativnom izrazu nezavisnosti sudstva, imao sam čast i priliku da još 1997. godine, dakle, kada je Kopaonička škola bila u statusu ranog detinjstva, u uvodnom referatu iznesem Dvanaest tablica sudijske nezavisnosti, što je kasnije ušlo u opštu Deklaraciju kopaoničke škole prirodnog prava (2002), koja je iste godine prevedena na šest svetskih jezika (engleski, francuski, nemački, španski, ruski, kineski) i tako postala dostupna velikom broju onih kojima je namenjena.

Stoga, ovom prilikom, razume se, neću ponavljati svih Dvanaest tačaka, ali ću ponoviti samo nekoliko tačaka koje su nešto bliže opštoj temi ovogodišnjeg susreta Kopaoničke škole prirodnog prava. Tako, sudija je u izricanju pravde nezavisan od bilo koje vlasti, osim vlasti legitimnog zakona; sudija je ličnost javnog poverenja; vršenje sudijske dužnosti ne sme biti predmet nedostojnih uticaja, podsticanja, pritiska, pretnji ili intervencija, direktnih ili indirektnih, od strane bilo koga i iz bilo kojih razloga; svako je dužan da, u granicama prinudnih propisa, javnog poretka i morala, poštuje nezavisnost sudije i da se uzdrži od svakog akta nedostojnog uticaja. Svako lice koje svojim aktom nedostojnog uticaja ugrozi ili naruši nezavisnost sudije, kazniće se po zakonu; država garantuje nezavisnost sudije doslednom primenom ustavnog načela podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, po kome sudska vlast pripada sudovima; sudija ne može biti pozvan na odgovornost za mišljenje ili za glas koji je dao u vršenju sudijske dužnosti.

Činilac Trojedinstva

Kada je reč o prirodnom pravu kao jednom od činilaca pomenutog Trojedinstva, treba reći da će se ovde u kratkim crtama izložiti pojam, dejstvo i evolucija prirodnog prava (dakle, samo neka pitanja) s obzirom da je Kopaonička škola čitav horizont ovoga prava postavila u same temelje svog naučnog i filozofskog opusa. Sa ovom napomenom i upućivanjem na publikovana dela Škole, posebno Deklaracije kopaoničke škole prirodnog prava (2002) i uvodne referate dosadašnjih susreta, evo samo onih znanja iz oblasti prirodnog prava koja su dovoljna da nas uvedu u svet morala koji čini unutrašnju moralnost pozitivnog prava.

Deo opšte kulture

Prirodno pravo je deo opšte kulture: intelektualne, duhovne i materijalne, nadnacionalne i nadklasne, kulture svakog čoveka i svih ljudi zajedno, bez obzira na sve razlike po rođenju ili dostojnom ubeđenju, dakle, razlike u pogledu rase, boje, pola, jezika, veroispovesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porekla, imovine, rođenja ili drugih okolnosti. Međutim, čovek je rođen slobodan, a svuda je u okovima (Monteskije) ili drugim rečima, o pravu što se s nama rodilo, brige se nažalost nije vodilo (Gete). I po tome, okove mu donosi ono pozitivno pravo koje je zasnovano na volji, samovolji ili nasilju onih koji sebe smatraju sveopštim vlasnicima, pa i vlasnicima vremena i prostora. Okove mu skida pravedno pravo, dakle, ono koje čini jedinstvo elemenata prirodnog i pozitivnog prava. Ta stalna terapija svedoči o tome da se pozitivno pravo ponaša kao hronični bolesnik u odnosu na uzorne, opšte i apriorne ustanove prirodnog prava.

Pravda kao moralna dispozicija

Prirodno pravo služi pravdi kao moralnoj dispoziciji jednakog postupanja sa jednakim stvarima. Ostvarenje prirodnog prava je izraz demokratske kulture koja prihvata toleranciju kao akt duhovne slobode i kulture razuma. Zakon u sistemu pozitivnog prava može biti pravedan ili nepravedan, upravo po kriterijumu stepena proklamacije i ostvarenja pravde kao moralne kategorije.

Večita mladost

Filozofija prirodnog prava nadživela je sve vekove, da bi nam se danas predstavila imenom ljudskih prava u kodifikovanom opusu racionalne koncepcije prirodnog prava obuhvaćenom brojnim aktima Ujedinjenih nacija i savremenim standardima miroljubivih integracija Međunarodne zajednice. Otuda, naći se pod svodom racionalnog prirodnog prava, znači biti iznad prolaznosti pozitivnog prava, njegove voljnosti ili proizvoljnosti. Proizilazi: pitanje istorijskog kraja prirodnog prava, pitanje je njegovog početka.

Evolucija

Antičko shvatanje prirodnog prava zasnivalo se na tri osnovna stava: zakon kao deo ljudske volje potčinjen je višim zakonima prirode; suštinsko svojstvo prirodnog prava jeste pravda kao moralna kategorija koja ujedinjuje komutativnu i distributivnu pravdu; zakon može biti pravedan i nepravedan. Shvatanje izraženo u antičkoj filozofiji i etici poslužilo je kao temelj za dalji razvoj prirodnog prava i to najpre u dva pravca: teološka interpretacija naročito u smislu srednjovekovne sholastike (Toma Akvinski) i interpretacija u smislu laicizacije – racionalno objašljenje (Hugo Grocijus). U okviru racionalnog pojavila su se dva osnovna pravca: biološko racionalno (Grocijus, Pufendorf, Tomazijus) i čisto racionalni (Imanuel Kant).

Genusni pojam

Nema teorije ljudskih prava ni teorije prava čoveka bez teorije prirodnog prava koji predstavlja genusni pojam i iza njega stoji pravna i filozofska civilizacija od Antike sve do Univerzalne deklaracije o pravima čoveka (1948) i svih drugih međunarodnih dokumenata nastalih na temelju ove Deklaracije. Ova Deklaracija, pored proklamovanih građanskih i političkih prava, obuhvatila je i socijalna ekonomska i kulturna prava i na taj način izrazila zajedničke tačke ljudskosti.

Odložena nada

Putem implementacije i internacionalizacije prirodnih prava kodifikovanih u međunarodnim izvorima, autoritet prirodnog prava dobio je u svom legitimitetu toliko mesta da se moglo govoriti o začecima jednog univerzalnog ili svetskog prava. Sve je to ulivalo nadu da će naša civilizacija ostvariti takozvani zlatni vek u kome će prirodna prava biti jednom zauvek svestrano zaštićena i ostvarena. Ali, taj univerzum pravednog prava nije nastupio. Umesto njega nastupilo je vreme nesloge i nasilja jednih u odnosu na druge tako da je došlo do ogromne razlike između proklamovanih i neostvarenih prirodnih prava čoveka, što je sudbinsko pitanje opstanka pravničke i svake druge civilizacije.

Moralna triparticija

Ostvarenje proklamovanih prirodnih prava čoveka ne može biti rešeno u bliskoj budućnosti. Određene metappravne determinante bitno utiču na proces ostvarenja prirodnih prava čoveka: stepen opšte i profesionalne kulture, univerzalna svest i savest, politička zrelost, ekonomska konstitucija, moralna emancipacija pred dostojanstvom kao apriornom svrhom. Neostvarenje i mogući pravci ostvarenja prirodnih prava – dva su pola naše opstojnosti.

Na mnogim stranama savremenog sveta pravo se vraća svom primitivnom izvoru – *učini zlo*. Neka druga strana sveta nošena je nalogom – *ne učini zlo*. Pravo koje je nadahnuto autoritetom uma prirodnog prava i koje je danas kodifikovano u obliku međunarodnih standarda ljudskih prava, čini začetak treće epohe koja zapoveda – *učini dobro*.

Crni oblaci koji su se nadvili nad ostvarenjem proklamovanih prirodnih prava čoveka, **prete da nam zarobe treću epohu ove moralne triparticije** i vrata nas primitivnom izvoru ucene i odmazde i personalne egzekucije. Samo veće dejstvo organizovane umnosti u stanju je da sačuva i produži život sintagme – učini dobro.

Trajna inspiracija

Na toj mogućnosti Kopaonička škola prirodnog prava gradi svoju trajnu inspiraciju. Odlikovana poverenjem naučne i stručne javnosti, snagom svoje duhovne slobode, Kopaonička škola prirodnog prava na svo zlo savremenog sveta odgovara lepotom dobrog.

Moralni i pravni poredak

Dosadašnja izlaganja prirodnog prava u prostoru i vremenu, nameće potrebu šire analize moralnog poretka i njegovog odnosa sa pravnim poretkom. Da bi taj odnos, inače teorijski sporan po mnogim pitanjima, bliže sagledali, potrebno je prethodno izložiti pojam morala sa svim njegovim atributima, a zatim analizirati brojne tačke vezivanja ili razdvajanja, kako bi došli do argumentovanih zaključaka.

Ovo tim pre, što se po ovom pitanju razlikuju mnogobrojni autori, i to ne samo oni koji su pristalice pravnog pozitivizma, već i

onih koji pripadaju porodici filozofije prirodnog prava, doduše, više u nijansama nego u suštini što je odlika pravnih pozitivista. Dakle, da počnemo sa pojmom morala i njegovim svojstvima koji ga čine univerzalnom vrednošću organizovane društvenosti.

Pojam morala

Polazeći od opštosti morala kao ustanove društvenog poretka, njegove prostorne i vremenske dimenzije, kao i njegovog neophodnog prisustva gotovo u svim oblastima života duhovne, materijalne i normativne kulture, a imajući u vidu čitav horizont umnosti koji je pod svoju izoštrenu optiku stavio upravo ovu ustanovu – ovde ćemo pokušati da damo samo jednu moguću Skicu definicije morala, kako bi bili u boljoj prilici da utvrdimo njegov odnos prema Pravu kao nauci i praksi o dobrom i pravičnom (*ius est ars boni et aequi*).

Sa ovom impresijom, evo pokušaja da se svojstva morala obuhvate jednom sintezom:

Moral je norma društvenog pravila ponašanja kojom se određuje ili ostvaruje neko moralno Dobro koje je zaštićeno sankcijom autonomnog osećanja griže savesti i/ili prezirom javnog mnjenja određene sredine.

Iz ove definicije proizilaze sledeći atributi morala: 1. moral je nepisana ili pisana norma društvenog pravila ponašanja; 2. moral određuje ili ostvaruje Dobro kao vrhovnu moralnu vrednost; 3. moral je zaštićen sankcijom osećanja griže savesti i/ili prezirom javnog mnjenja; 4. moral pretpostavlja moralnu sposobnost svesnorazumnog subjekta; 5. moral podrazumeva određeni stepen slobode moralnog subjekta prilikom preuzimanja i izvršenja moralne prestacije; 6. moral je reč koja može imati ista ili različita značenja zavisno od određenog prostora i vremena.

Moralna norma

U svakom organizovanom društvu postoje različite vrste normi kojima se postavljaju određeni zahtevi koji za sobom povlače određene posledice. Zavisno od vrste normi i njihove dispozicije predviđene su i odgovarajuće posledice koje se šire u čitav spektar moguć-

nosti primene odgovarajućih mera, počev od neke blage opomene, pa preko različitih prekora i kazni, sve do oštrih pravnih sankcija. U tom krugu se nalaze i norme ponašanja i pristojnosti, norme naučnog istraživanja, umetničkog oblikovanja i uopšte norme intelektualnih tvorevina, zatim norme tehničke, medicinske, pravne, ekonomske i sve ostale norme vezane za određene delatnosti. Mnoge od njih prate ne samo profesionalni standardi, već istovremeno i pravne i moralne dispozicije i sankcije. U čitavom mozaiku društvenih normi, moralne norme, kao pravila društvenog ponašanja, imaju tu osobenost da su autonomne ili heteronomne i da se mogu naći u ambijentu drugih društvenih normi koje imaju svoju specifičnu sankciju uz kumulaciju moralne sankcije.

Moralne norme su najčešće nepisane i nastaju dugotrajnim ponavljanjem u određenoj sredini zavisno od brojnih činilaca kulturnog identiteta sredine, a mogu biti i pisane, npr. u obliku moralnih kodeksa odgovarajuće struke, udruženja, suda časti i drugih pojavnih oblika određenog stepena organizovane društvenosti. U svakom slučaju, bez obzira u kojoj oblasti su prisutne, moralne norme su uvek prepoznatljive, kako po svojoj dispoziciji koja nalaže da se čini nešto što je Dobro, tako i po svojoj karakterističnoj sankciji griže savesti i prekору, preziru ili ogorčenju javnog mnjenja određenog socijabiliteta.

Moralno Dobro

Prema stanovištu brojnih autora etičke filozofije, moralne norme su u tesnoj vezi sa onim što se naziva Dobro, za razliku od nečega što je loše ili rđavo, a što se kvalifikuje kao Zlo.

Moral je, dakle, svodni imenitelj za sve delatnosti koje uživaju epitet Dobrog, počev od subjektivnih i emotivnih atributa nekog individualiteta, npr. čulno zadovoljstvo, pristojnost i učtivost, sreća, počast, zdravlje, profesionalni uspeh, prijateljstvo, pa preko nekih opštih značenja priznatih ljudskih vrednosti (npr. dostojanstvo, sloboda, tolerancija, kultura mira), sve do najvišeg Dobra očuvanja opstanka sveta na našoj planeti, posebno putem zaštite zdrave životne sredine kao neminovnog preduslova života na našoj planeti. To istovremeno znači i zapovest svih društvenih normi (naročito pravnih i moralnih) koja glasi: uzdržati se od upotrebe svake vrste antiurne proizvodnje, držanja i upotrebe raznih oružja i drugih sredstava akumulirane energije

radi masovnog uništenja i ugrožavanja svih oblika života na Zemlji, sa pretećom opštom kataklizmom opstanka.

Kod određivanja pojma Dobra kao kriterijuma moralne norme, mnogi autori su bili mišljenja da je to nedovoljno određen pojam. Određivanje pojma moralne norme putem upotrebe sveopšteg Dobra kao i njegove konkretizacije u smislu moralnog Dobra, još od antičke moralne filozofije, pa sve do danas, ostalo je, bar u jednom delu filozofije morala, sporno pitanje pojma Dobrog, uglavnom sa primedbom da je to nedovoljno određen pojam i kao takav podložan različitom razumevanju i primeni odnosno neprimeni u praktičnom životu, što sve vodi moralnoj, pravnoj i uopšte socijalnoj nesigurnosti. To je teza etičkog pozitivizma i moralnog skepticizma.

Argumenti ove teze, čini se, samo su delimično i prividno tačni. Naime, tačno je da pojam Dobrog nije precizan u smislu neke matematičke dogme koja se uvek svodi na neki monizam, ali pojam Dobrog to i ne treba da bude, niti bi bilo kakvom kazuistikom bilo moguće obuhvatiti sve slučajeve onog što nazivamo dobrim i lošim.

Izuzev nekih univerzalnih moralnih normi koje preživljavaju vekove (npr. ne ubij, ne kradi, ne svedoči lažno), pojam Dobrog se ceni kriterijumom *društvenog standarda* koji zavisi od konkretnih činilaca kulturnog identiteta određene zajednice. Ti činoci su različiti s obzirom na prostor i vreme i njihova kumulativnost određuje sadržinu odgovarajućeg društvenog standarda, pa i moralnog standarda.

Evo nekoliko pojavnih oblika i činilaca kulturne prepoznatljivosti i moralne izvornosti jedne organizovane zajednice: stepen ostvarenja pravde i pravičnosti kao konkretizovane pravde; tolerancija kao znak visokog stepena razuma; nauka, religija, filozofija, ekonomska konstitucija, politička zrelost, opšta obrazovanost, socijalna kohezija, ekološka etika, radne navike i radna etika, stanje porodice i porodične strukture, kultura mira, stupanj tehničko-tehnološke obrazovanosti, javno mnjenje posebno na području medijske, naučne i stručne delatnosti; stepen ostvarenja principa jednakog postupanja sa jednakim stvarima, i sve druge srodne i slične oblasti zajedničkog života.

Ponovimo: skup svih pomenutih determinanti u jednom društvu određuju i pojam Dobrog koji se shvata i primenjuje u smislu društvenog standarda, među kojima, pravni i moralni standardi zauzimaju vidno i značajno mesto. Njihova konkretna primena se me-

nja zavisno od relevantnih okolnosti svakog pojedinog slučaja, ali standard u suštini ostaje isti. Drugim rečima, primena standarda ili tzv. generalnih klauzula (npr. savesnost i poštenje, bonus pater familias, dobar običaj, razuman i pažljiv čovek, opasna stvar i opasna delatnost) čija sadržina zavisi od gore pomenutih činilaca opšte kulture jedne zajednice, uvek pretpostavlja konkretan slučaj i njegovu sličnost i različitost u odnosu na druge slučajeve ali uvek posmatrane sa važećeg društvenog standarda. Prema tome, sva opšta pravila društvenog standarda primenjuju se i na pojam Dobrog kao sastavnog dela odgovarajuće moralne norme.

Moralna sankcija

Za razliku od sankcija za prekršaj drugih društvenih normi, posebno pravnih normi, sankcija za prekršaj moralnih normi je specifična u tom smislu što ona pogađa osećanja moralnog subjekta sve do stepena griže savesti. Ona, dakle, potiče iz saznanja svesno razumnog bića da je u svojoj delatnosti povredio odredbe moralne norme. Zbog toga se kaže da je griža savesti autonomna tj. unutrašnja sankcija koju prekršilac moralne norme primenjuje sâm na sebi. U tom smislu ona je autonomna ("samozakonodavna"), ali u pogledu dispozicije norme, ona dolazi iz heteronomnog sveta normi, jer je moralna norma, kao što je već rečeno, uvek norma društvenog pravila ponašanja. Inače, griža savesti je složena psihička pojava sastavljena iz više različitih elemenata: razne vrste osećanja (npr. osećanje stida, straha, duševnog bola, potištenosti, bespomoćnosti), sve do sopstvene vrednosne osude sa stanovišta dostojnosti odnosno nedostojnosti čoveka kao društvenog bića.

Druga osobenost moralne sankcije sastoji se u tome, što se ona alternativno ili kumulativno sa grižom savesti, može javiti i u obliku prezira, prekora ili ogorčenja javnog mnjenja određene društvene sredine. Taj akt se preduzima na bilo koji dozvoljen način, kao što su mas mediji, javne reči, odgovarajuće javno postupanje, ali ne i nedozvoljenim sredstvima, kao što je npr. kleveta, razni oblici psihičkog i fizičkog nasilja i drugi slični akti.

Za razliku od griže savesti, ova sankcija je izraz spoljašnje obaveznosti moralne norme. Svaka od ovih sankcija ima svoj izvor i na-

čin primene, s tim što je moguće da u nekim slučajevima prekršaja moralne norme, obe sankcije proizvode svoja dejstva i posledice.

Na taj način, pomenute sankcije “presuđuju” i uvek stoje između onoga što se zove: moralno Dobro i moralno Zlo; moralni sjaj i moralna beda; moralno oduševljenje i moralno ogorčenje.

Moralna sposobnost

Moralni subjekti, da bi bili u mogućnosti da postupaju u skladu sa moralnom normom i da donose autonomne odluke u pogledu moralnog osećanja i griže savesti, moraju posedovati moralnu sposobnost. Ona se u svakom konkretnom slučaju procenjuje prema relevantnim okolnostima gde je od bitnog značaja utvrditi svesno razumno stanje moralnog subjekta. Sve vrste osećanja kao psihička stanja, u tesnoj su vezi sa svešću moralnog bića. Otuda, donošenje odluke o moralnosti jednog akta može, po prirodi same stvari, biti prepušteno samosvesnom razumnom biću, što je faktičko pitanje koje se ceni od slučaja do slučaja. Drugim rečima, figurativno rečeno, moralno biće mora posedovati “moralno čulo” pod kojim nazivom se podrazumeva jedno svojstvo moralnog subjekta koje mu omogućava da snagom svoje svesti i razumom shvati domašaj određenih postupaka koji ulaze u polje moralne norme. U pitanju je, dakle, jedna saznajna sposobnost da se shvati i donese odgovarajuća odluka o moralnosti svog ili tuđeg preduzetog akta činjenja ili nečinjenja.

Moral i slobodna ocena

Moral podrazumeva određeni stepen slobode moralnog subjekta prilikom preuzimanja i izvršenja moralne prestacije. U stvari, da bi jedan svesnorazumni moralni subjekt bio u stanju da donese sud o tome da li je određena prestacija moralna ili je antimoralna sa stano- višta načela Dobrog, on mora posedovati određeni stepen slobode da bi takvu odluku doneo. Tu nije reč o nekoj bezgraničnoj slobodi, već o onom stepenu slobode koja mu u konkretnim okolnostima omogućava da svoju volju slobodno formira, bez pritisaka i nasilja bilo koje vrste. Drugim rečima, moralni subjekt ne sme biti žrtva prevare, pretnje ili prinude ili bilo koje moralno relevantne mane volje. U tom smislu, slobodna volja moralnog subjekta, uslov je donošenja odgovaraju-

će odluke, konkludentnim ili izričnim načinima. Pri tome, treba imati u vidu različite vrste sloboda (egzistencijalne, statusne, političke, imovinske i tržišne, radne, i druge slične sfere sloboda) i njihova legalna ograničenja predviđena pravednim zakonima i tolerancijom da se svojim slobodnim aktom ne vređa ista i jednaka sloboda drugih.

Različita značenja reči Moral

Moral je reč koja može imati ista ili različita značenja zavisno od određenog prostora i vremena. Etimologija reči moral, govori ne samo o izvornom poreklu ove reči, već i o njenom različitom značenju sa stanovišta komparativnog moralnog poretka. U svakom slučaju, vrednost u moralu je dostojanstvo čoveka.

Moral i šire društvene celine

Kao što je već rečeno, moralni poredak je svodni imenitelj za sve individualne i društvene akte koji odražavaju i uvećavaju bogatstvo života, lepotu Dobrog i celinu Pravde. Među tim vrednostima, neke od njih, svojom sadržinom i širinom polja primene, obuhvataju mnoštvo pojedinačnih normi kojima se regulišu šire društvene celine: dostojanstvo (koje podrazumeva i pravo na život), sloboda, tolerancija, kultura mira kao preduslov ostvarenja univerzalnih vrednosti. Sve to govori o uzajamnosti i međusobnoj povezanosti moralnog i pravnog poretka.

Odnos pravnog i moralnog poretka

Pošto smo prethodno izložili neka od svojstava moralnog poretka, potrebno je analizirati odnos moralnog prema pravnom poretku. Pravo i moral se često upoređuju, o čemu postoji bogata literatura i veoma različita mišljenja. Postoji čitava skala mišljenja o tom pitanju: počev od odvajanja i razdvojenosti prava i morala – tzv. separatistička doktrina, pa preko niza nijansi o njihovoj uzajamnosti, posebno teorije o pravu kao etičkom minimumu, pa sve do sjedinjavanja prava i morala u jedno više jedinstvo.

Etički minimum

Prema teoriji o pravu kao etičkom minimumu (koju je formulisao nemački pravnik Georg Jelinek još u drugoj polovini 19. veka), pravni poredak mora uvek da sadrži jedan minimum moralnih normi kao bezuslovnih i kategoričkih pravila društvenog ponašanja. Sa pravnog stanovišta, onaj "višak" iznad neophodnog minimuma predstavlja neku vrstu "etičkog luksuza" i on nije pravno relevantna okolnost. Polazi se od toga, da je moral viši poredak i da pravo treba da ga prati, ako ne u svim njegovim normama, onda bar u jednom neophodnom broju, koji čini minimum morala.

Kao što se vidi, ova teorija, koja i danas ima brojne sledbenike, određuje na jedan uopšten način taj "minimum" morala koji pravni poredak mora da obuhvati. Pri tome, ova teorija nije pružila sigurne i precizne kriterijume šta sve ulazi u minimum morala, ali, ona i pored toga s pravom uživa naklonost brojnih autora opšte teorije prava.

Čini se, da bi ustanova javnog poretka u tom pogledu mogla da pruži određeni doprinos, jer ona obuhvata, ne samo prinudne pravne propise, već i određene **moralne imperative**. Naime, ako se javni poredak shvati kao skup principa na kojima je zasnovano postojanje i trajanje jedne pravno organizovane zajednice, a koji se ispoljavaju preko određenih pravnih i moralnih normi koje stranke u svojim odnosima, pod pretnjom odgovarajuće sankcije, moraju poštovati, onda se i teorija etičkog minimuma, bar u izvesnom stepenu konkretizuje u različitim oblastima pravnog poretka (npr. zabranjen predmet ili cilj određenog ugovora). Sve to ukazuje na okolnost da bi kod ovog pitanja trebalo analizirati određeni broj pravnih ustanova i principa u kojima je moralni element vidno i bezuslovno izražen.

Vezivno tkivo

Da bi se preciznije odredio odnos između moralnih i pravnih normi, pored značajnih teorijskih koncepcija, potrebno je sasvim konkretno označiti i analizirati određena područja u kojima su moralne norme često, ne samo izvor pravnih normi, već i njihovo vezivno tkivo u smislu određenih načela ili u smislu konkretnih odredbi kojima se upućuje na primenu moralnih normi. Tek posle analize te zakonodavne realnosti, možemo odrediti odnos između prava i morala u teorijskom značenju. U tom smislu, zadržaćemo se najpre na na-

čelima pravičnosti, savesnosti i poštenja, dobrim običajima, kao i prirodni (naturalni) obligacijama, a zatim na konkretnim rešenjima, naročito u oblasti ugovornog i deliktne prava.

Pravičnost

Kriterijum pravičnosti često se nalazi u svetu pravnih normi, kako u vidu načela tako i u vidu konkretnih rešenja. Tako, u obligacionom pravu, prema postojećem Zakonu o obligacionim odnosima (1978), pravičnost kao element za odlučivanje predviđa se na više mesta.

Tako, tu je, pre svega, materija odgovornosti za prouzrokovanu štetu. U tom smislu Zakon predviđa odgovornost po osnovu *pravičnosti* u slučaju odgovornosti za drugog tj. odgovornosti lica koje je bilo dužno da vodi nadzor nad licem koje je prouzrokovalo štetu.

Kada je reč o deliktnoj odgovornosti, kriterijum pravičnosti primenjuje se i u materiji naknade nematerijalne (neimovinske, moralne) štete gde se predviđa da u slučaju smrti ili teškog invaliditeta nekog lica sud može dosuditi članovima njegove uže porodice *pravičnu* novčanu naknadu za njihove duševne bolove. U stvari, to je samo jedan vid opšteg pravila o naknadi nematerijalne štete, prema kome, za pretrpljene **fizičke bolove, za pretrpljene duševne bolove zvog** umanjenja životne aktivnosti, naruženosti, povrede ugleda, časti, slobode i prava ličnosti, smrti bliskog lica, kao i za strah, sud će ako nađe da okolnosti slučaja, a naročito jačina bolova i straha i njihovo trajanje to opravdava, dosuditi *pravičnu* novčanu naknadu, nezavisno od naknade materijalne štete kao i u njenom odsustvu.

Pravičnost kao kriterijum za odlučivanje, Zakon predviđa i kod odgovornosti u slučaju udesa izazvanog motornim vozilima u pokretu. Ako je do udesa došlo isključivom krivicom jednog imaoaca, primenjuju se pravila odgovornosti po osnovi krivice, a ako postoji obostrana krivica, svaki imalac odgovara za ukupnu štetu koju su oni pretrpeli srazmerno stepenu svoje krivice. Međutim, ako nema krivice nijednog, imaoци odgovaraju na ravne delove, ako razlozi *pravičnosti* ne zahtevaju što drugo.

To pravilo je, takođe predviđeno i kod pitanja regresa isplatioca kod odgovornosti više lica za istu štetu.

Kriterijum pravičnosti ugrađen je i u materiji odgovornosti zbog uskraćivanja neophodne pomoći. Naime, ko bez opasnosti

po sebe uskrati pomoć licu čiji su život ili zdravlje očigledno ugroženi, odgovara za štetu koja je otuda nastala, ako je on tu štetu prema okolnostima slučaja morao predvideti, ali ako *pravičnost* zahteva, sud može takvo lice osloboditi obaveze da naknadi štetu.

Pored deliktne odgovornosti, Zakon o obligacionim odnosima predviđa kriterijum pravičnosti i u brojnim slučajevima ugovorne odgovornosti. Tako, kod pitanja tumačenja obligacionog ugovora, Zakon predviđa pravilo po kome je potrebno ispitati zajedničku volju stranaka u skladu sa određenim pravnim i moralnim imperativima. Pri tome, nejasne odredbe ugovora bez naknade treba tumačiti u smislu koji je manje težak za dužnika, a u teretnom ugovoru u smislu kojim se ostvaruje *pravičan* odnos uzajamnih davanja. Šta je pravičan odnos uzajamnih davanja sud će procenjivati sa gledišta opštih načela obligacionog prava utvrđenim ovim zakonom. Kao što se vidi, kriterijum pravičnosti i ovde ne znači nikakvu proizvoljnost, već se vezuje za izvesna opšta načela, među kojima je i načelo jednake vrednosti uzajamnih davanja.

Kriterijum pravičnosti uzima se u obzir i kod mogućnosti raskidanja ili izmene ugovora zbog promenjenih okolnosti, ali samo u kontekstu sa izvesnim objektivnim pokazateljima. Tako, ugovor se može raskinuti ili izmeniti iz ovog razloga, **samo ako bi po opštem mišljenju bilo *nepravično* održati ga na snazi**; on se neće raskinuti ako druga strana ponudi ili pristane da se odgovarajući uslovi ugovora *pravično* izmene; ako izrekne raskid ugovora, sud će na zahtev druge strane osuditi stranu koja ga je izazvala da naknadi drugoj strani *pravičan* deo štete koju trpi zbog toga.

Pored toga, pojam *pravične naknade* Zakon predviđa i u drugim slučajevima ugovorne odgovornosti: tako, u slučaju raskida ugovora o građenju od strane naručioca, ovaj je dužan isplatiti izvođaču odgovarajući deo ugovorne cene za dotle izvršene radove, kao i *pravičnu* naknadu za učinjene neophodne troškove; kod ugovora o nalogu, ako drukčije nije ugovoreno, nalogodavac duguje naknadu u uobičajenoj visini, a ako o tome nema običaja, onda *pravičnu* naknadu; kod ugovora o komisionu, Zakon predviđa odredbu, prema kojoj ako je u datom slučaju naknada nesrazmerno velika prema obavljenom poslu i postignutom rezultatu, sud je može, na zahtev komitenta, sniziti na *pravičan* iznos; isto važi i za ugovor o trgovinskom zastupanju; kod opštih uslova ugovora (athezionih ili formularnih ugovora) koje

određuje jedan ugovornik, sud može odbiti primenu pojedinih odredaba opštih uslova koje lišavaju drugu stranu prava da stavi prigovore, ili onih na osnovu kojih ona gubi prava iz ugovora ili gubi rokove, ili koje su inače *nepravične* i preterano stroge prema njoj. Najzad, pomenimo i odredbu u materiji javnog obećanja nagrade, prema kojoj, ako je više lica izvršilo radnju istovremeno, svakom pripada jednak deo nagrade, ukoliko *pravičnost* ne zahteva drukčiju podelu; kriterijum pravičnosti ugrađen je i kod zelenaškog ugovora gde se jedan ugovornik koristi stanjem nužde drugog ugovornika ili njegovim teškim materijalnim stanjem, nedovoljnim iskustvom, lakomislenošću ili zavisnošću, i na osnovu takvog stanja ugovori za sebe ili za nekog trećeg korist koja je u očiglednoj nesrazmeri sa onim što je on drugom dao ili učinio, ili se obavezao dati ili učiniti.

Savesnost i poštenje

Pored pravičnosti, moralne dužnosti su naročito ispoljene u načelu savesnosti i poštenja, najpre kao načelo, a zatim to načelo se na mnogim mestima i konkretizuje. Tako, prema Zakonu o obligacionim odnosima, načelo savesnosti i poštenja predviđeno je sledećim rečima: u zasnivanju obligacionih odnosa i ostvarivanju prava i obaveza iz tih odnosa strane su dužne da se pridržavaju načela savesnosti i poštenja. Ovu formulaciju usvaja i Prednacrta Građanskog zakonika Republike Srbije (2009), s tim što je predviđen i drugi stav ove odredbe koji glasi: strane ne mogu ovu dužnost da isključe ili ograniče. To znači da je načelo savesnosti i poštenja, kao moralna norma, prihvaćena i od strane pravnog poretka i to kao imperativ (*ius cogens*), sa odgovarajućim pravnim posledicama.

Kada je reč o konkretizaciji načela savesnosti i poštenja, pomenićemo nekoliko primera. Prema Zakonu o obligacionim odnosima, ugovorom se može proširiti odgovornost dužnika i na slučaj za koji on inače ne odgovara, ali se ispunjenje ovakve odredbe ne može zahtevati ako bi to bilo u suprotnosti sa načelom savesnosti i poštenja.

Načelo savesnosti i poštenja ugrađeno je i u materiji raskida ili izmene ugovora zbog promenjenih okolnosti. Naime, pri odlučivanju o raskidu ugovora odnosno o njegovoj izmeni, sud će se rukovoditi i načelima poštenog prometa, vodeći računa naročito o cilju ugovora, o normalnom riziku kod ugovora odnosne vrste, o opštem interesu, kao i o interesima obeju strana. Pri tome, strane se mogu ugovoro-

rom unapred odreći pozivanja na određene promenjene okolnosti, ali samo ako to nije u suprotnosti sa načelom savesnosti i poštenja.

Konkretizacija ovog načela može se приметiti i kod drugih imenovanih ugovora: tako kod ugovora o posredovanju, nalogodavac može opozvati nalog za posredovanje kad god hoće, ako se toga nije odrekao i pod uslovom da opozivanje nije protivno savesnosti. Može se pomenuti primena ovog načela i u materiji uslova. Prema Zakonu o obligacionim odnosima, ugovor je zaključen pod uslovom ako njegov nastanak ili prestanak zavisi od neizvesne činjenice, ali se smatra da je uslov ostvaren ako njegovo ostvarenje, protivno načelu savesnosti i poštenja, spreči strana na čiji je teret određen, a smatra se da nije ostvaren ako njegovo ostvarenje, protivno načelu savesnosti i poštenja, prouzrokuje strana u čiju je korist određen.

Najzad, načelo savesnosti i poštenja primenjuje se i u slučaju procene savesnosti jednog lica, od čega zavise brojne pravne posledice, među kojima, obaveza na naknadu štete **dolazi u red najvažnijih** posledica. Tako, savesna strana može zahtevati naknadu štete koju je pretrpela usled zaključenja ugovora koji nema pravno dejstvo zbog toga što ga je pravno lice zaključilo izvan okvira svoje pravne sposobnosti; u slučaju poništaja ugovora zbog zablude, druga savesna strana ima pravo da traži naknadu pretrpljene štete; kod posledica ništavih ugovora i primene odgovarajuće sankcije, sud vodi naročito računa o savesnosti ugovornih strana, o značaju ugroženog dobra, kao i o moralnim shvatanjima; prigovor prividnosti ugovora ne može se isticati prema trećem savesnom licu; kod sticanja bez osnova, sticalac ima pravo na naknadu nužnih i korisnih troškova, ali ako je bio nesavestan, naknada za korisne troškove mu pripada samo do iznosa koji predstavlja uvećanje vrednosti u trenutku vraćanja; kod cesije, ustupilac odgovara za naplativost ustupljenog potraživanja ako je to bilo ugovoreno, ali samo do visine onoga što je primio od prijemnika, kao i za naplativost kamata, troškova oko ustupanja i troškova postupka protiv dužnika, pri tome, veća odgovornost savesnog ustupioca ne može se ugovoriti.

Dobri običaji

Pored pravičnosti i načela savesnosti i poštenja, Zakon o obligacionim odnosima, u naporu da preko realnih životnih odnosa ko-

riguje strogu formalnopravnu primenu norme, predviđa i mogućnost primene dobrih običaja odnosno dobrih poslovnih običaja. On to, najpre, čini u smislu propisa kojima se utvrđuju osnovna načela, a zatim vrši konkretizaciju tog načela na mnogim mestima.

Tako, kod opštih uslova ugovora koje određuje jedna strana, Zakon predviđa da su ništave odredbe opštih uslova koje su protivne samom cilju zaključenog ugovora ili dobrim poslovnim običajima, čak i ako su opšti uslovi koji ih sadrže odobreni od nadležnog organa. Zakon na ovaj način zaštićuje onu ugovornu stranu koja pristupa ugovoru i koja je uglavnom, ekonomski slabija strana. Nekad Zakon upućuje na primenu poslovnih običaja, kao što je to npr. u oblasti ugostiteljstva odnosno ugovora o angažovanju ugostiteljskih kapaciteta (ugovor o alotmanu).

Običaji u zakonodavstvu

Primena običaja predviđena je Zakonom o obligacionim odnosima na više mesta. Tako, kod zaključenja ugovora, Zakon predviđa da se izlaganje robe sa označavanjem cene smatra ponudom, ukoliko drukčije ne proizilazi iz okolnosti slučaja ili običaja; predlog za zaključenje ugovora učinjen neodređenom broju lica koji sadrži bitne sastojke ugovora čijem je zaključenju namenjen, važi kao ponuda, ukoliko drukčije ne proizilazi iz okolnosti slučaja ili običaja; ako su ugovorne strane posle postignute saglasnosti o bitnim sastojcima ugovora ostavile neke sporedne tačke za docnije, ugovor se smatra zaključenim, a sporedne tačke, ako sami ugovornici ne postignu saglasnost o njima, urediće sud vodeći računa o prethodnim pregovorima, utvrđenoj praksi između ugovornika i običajima; Zakon takođe predviđa primenu običaja i kod prihvatanja ponude, kao i kod pitanja dejstva ponude u slučaju smrti ili nesposobnosti jedne strane. Kod pitanja pravne valjanosti dejstva legitimacionih papira i znaka, Zakon predviđa da se treba držati zajedničke volje izdavaoca i primaoca znaka, kao i onoga što je uobičajeno; u materiji novčanih obligacija, u slučaju ispunjenja novčane obaveze pre roka, dužnik ima pravo da od iznosa duga odbije iznos kamate za vreme od dana isplate do dospelosti obaveze, samo ako je na to ovlašćen ugovorom ili to proizilazi iz običaja; kod kupovine na probu, kupac je dužan da obavesti prodavca da li ostaje pri ugovoru u roku koji je utvrđen ugovorom ili običa-

jem, a ako takvog nema, onda u primerenom roku koji mu bude odredio prodavac, inače se smatra da je odustao od ugovora; kod ugovora o zakupu, plaćanje zakupnine se vrši u rokovima određenim ugovorom ili zakonom, a u nedostatku ovih, kako je uobičajeno u mestu gde je stvar predata zakupcu; dubina otkaznih rokova kod ovog ugovora može se takođe odrediti mesnim običajima, kao i procena da li zakupljena stvar ima odgovarajuća svojstva; najzad, u nizu ugovora kojima se vrše razne usluge, Zakon predviđa uobičajenu naknadu kao pravilo dopunsko dispozitivne prirode – npr. kod ugovora o prevozu, nalogu, trgovinskom zastupanju, posredovanju, ugovora o kontroli robe i usluga, ugovora o organizovanju putovanja.

Dobri običaji i javni poredak

Kada su u pitanju dobri običaji (*boni mores*), treba primetiti da su oni po mnogim svojim osobinama u stvari moralne norme, a pored toga, oni ulaze u pojam javnog poretka. Istraživati pojam i ulogu dobrih običaja i javnog poretka koju oni ostvaruju u jednom pravnom sistemu, znači postaviti se u jedan širi kompleks pitanja uticaja izvesnih metapравnih normi na izgled određenih pravnih institucija. U pitanju je odnos pravnog prema moralnom poretku, odnos prema ustaljenim pravilima ponašanja uopšte, a posebno pravilima ponašanja u domenu tzv. poslovnih odnosa. Dodirne tačke ovih pravila sa pravnim normama ili čak njihovo transformisanje u pravne norme očigledna je pojava u konkretnim pravnim situacijama.

Dobri običaji, kao pravila društvenog ponašanja, koja se formiraju u jednoj sredini i reprodukuju do te mere, da u svesti ljudi postaju imperativ, nose sobom otisak svih onih principa na kojima je zasnovana organizacija jedne zajednice. Međutim, ako povredu dobrih običaja prati pravna sankcija (bilo koje vrste: ništavost, naknada štete, kazna) onda ta pravila ponašanja ulaze u svet pravnih normi. S obzirom da se pomenuti principi menjaju u prostoru i vremenu, to i definicija dobrih običaja treba da izrazi njihovu relativnost odnosno mogućnost njihove promene, adaptacije, pa čak i transformacije shodno promenjenim društvenim potrebama i zahtevima. To, dakle, nije ustanova koju karakteriše *numerus clausus*, ali, s druge strane, ona ne sme biti neizvesna i suviše neodređena jer bi to značio atak na pravnu si-

gurnost. Potrebno je uskladiti opštost, polivalentnost i fleksibilnost jedne "kaučuk" norme sa određenom dozom pravne sigurnosti sa kojom svaki pravni poredak mora da računa.

U stvari, dobri običaji ulaze u pojam javnog poretka, oni su samo jedan aspekt javnog poretka. U pitanju je jedna ustanova koja po svojim atributima predstavlja specifičnu i veoma složenu pojavu društvenog života. Njeni sastavni delovi, iako u nečemu heterogeni, ipak čine jednu celinu čijom strukturom naročito dominiraju sledeće tačke: skup određenih društvenih i pravnih principa; ispoljavanje ovih principa vrši se preko određenih društvenih normi; relativna vrednost ove ustanove s obzirom na mesto i vreme; primena ustanove javnog poretka ne sme ugroziti načelo pravne sigurnosti.

Dobri običaji, kao jedan od činilaca ustanove javnog poretka, predstavljaju zbirni i genusni pojam za sve običaje koji se javljaju u određenim oblastima društvenog i privrednog života. U raznim oblastima tog života postoje dobri običaji koji su svojstveni toj oblasti i koji se primenjuju u toj oblasti. Tako, postoje npr. običaji u oblasti ugostiteljstva, turizma, građevinarstva, pomorstva, itd. U tom nizu posebnih dobrih običaja, javljaju se i tzv. dobri poslovni običaji, koji se ispoljavaju, pre svega, u oblasti prometa robe i vršenja usluga, i oni su česti u praktičnom životu. **S obzirom da se najčešće javljaju u trgovini**, oni se nazivaju još i trgovačkim ili trgovačkim poslovnim običajima.

Otuda, mogli bi reći, da dobri poslovni običaji predstavljaju pravila ponašanja koja se, dugotrajnim ponavljanjem, formiraju u svesti poslovnih ljudi, a koja ovlašćeni organ može, primenom ustanove javnog poretka, uzeti kao pravno relevantan kriterijum.

To znači, da nije svaki poslovni običaj i dobar običaj, već samo onaj koji zadovoljava zahteve javnog poretka koji podrazumeva pomenute opšte principe na kojima je zasnovana jedna pravno organizovana zajednica. Ako jedan poslovni običaj ne bi bio posmatran optikom javnog poretka, moguće bi bilo da i loš običaj uđe u pore društvenog i pravnog poretka. S druge strane, ako te optike ne bi bilo, sud ili drugi ovlašćeni organ bi stvarao pravo odnosno on bi, bar jednim delom, preuzimao ulogu zakonodavca. Naime, ovlašćeni organ bi preuzimao jedno društveno pravilo ponašanja (koje nije snabdeveno pravnom sankcijom) i, u postupku ocene valjanosti preduzetog akta koji se nalazi pred njim, tom društvenom pravilu davao odgovarajuću

pravnu sankciju. Međutim, ako ovaj organ u istom postupku primenjuje ustanovu javnog poretka, onda on ne stvara pravo, već primenjuje pravo, što mu je i dužnost. Doduše u ovom slučaju on primenjuje jednu rastegljivu normu, ali ipak pravnu normu.

Svaki od gore pomenutih običaja, pa i poslovnih običaja, izražavaju određene specifičnosti shodno prirodi konkretne delatnosti, ali svi se povezuju jednim imperativom da moraju biti *dobri*, a tu kvalifikaciju jedino mogu dobiti ako se posmatraju i procenjuju sa stanovišta javnog poretka.

Naturalne (prirodne) obligacije

Pored izloženog, odnos prava i morala u smislu njihovog uzajamnog dejstva, može se pratiti i u drugim oblastima obligacionog prava, a takođe i u drugim područjima građanskog prava, kao i u nekim disciplinama javnog prava.

Ako se još za trenutak zadržimo na obligacionom pravu, onda smo dužni da ukažemo na dejstvo i pravnu prirodu naturalnih obligacija, kao i na pravila o sticanju bez osnova. Naime, prema Zakonu o obligacionim odnosima izvršenje neke prirodne (naturalne) obaveze ili neke moralne ili društvene dužnosti ne može se tražiti po osnovu sticanja bez osnova (neosnovanog obogaćenja). Drugim rečima, ako je neko isplatio zastareli dug koji nije mogao sudskim putem da se naplati, a taj dug *časti* je ipak ispunio, smatra se da je ispunio nešto što je bio dužan dati i da stoga nema pravo na povraćaj datog. Ovo pravilo nas uvodi u oblast civilnih i naturalnih obligacija koje se istovremeno zasnivaju na pravnim i moralnim normama. Upravo zbog toga zaslužuju da ovde budu nešto bliže iznete.

Civilne obligacije su takve obligacije koje poseduju moć sudskog prinudnog izvršenja. Poverilac civilne obligacije može, kao i drugi titular prava, da podigne tužbu kod suda i da zahteva ostvarenje svoga prava pod pretnjom prinudnog izvršenja nad imovinom dužnika. Kod ovih obligacija postoji, dakle, ona neposredna pravna sankcija koja razdvaja obligaciju od drugih vrsta društvenih odnosa. Kako je to primarna i bitna odlika obligacije kao pravnog odnosa, može se postaviti pitanje, ima li uopšte obligacije bez takve pravne sankcije.

Izvestan broj obligacija ne nosi obeležja neposredne pravne sankcije u smislu utuživosti i sudskog prinudnog ostvarenja, ali to

ne znači da je bez ikakve sankcije. Upravo zbog drukčijeg karaktera sankcije, ove obligacije se izdvajaju u posebnu grupu. To su tzv. naturalne (prirodne) obligacije koje ne poseduju moć sudskog prinudnog izvršenja, ali ako dužnik dobrovoljno izvrši takvu obligaciju, ne može se pozivati na isplatu nedugovanog i tražiti povraćaj datog. Smatra se da je izvršio nešto što je po moralnoj normi bio dužan da izvrši, zbog čega mu je uskraćen kondicijski zahtev u odnosu na isplaćenog poverioca.

Poverilac, dakle, nema pravo da sudskim putem zahteva ispunjenje ovakve obligacije (on ne poseduje zahtev odnosno tužbu u materijalnom smislu reči), što znači da je takva obligacija lišena prisustva uobičajene pravne sankcije, ali ne i svake sankcije. Ako se ostavi po strani moralna sankcija koja je prati, može se reći da naturalna obligacija nije izmakla svakom pogledu prava odnosno nije potpuno napuštena od strane pravnog poretka. Sigurno je, da je, između ostalih, jedno pravno pravilo uvek prati: dužnik koji je ispunio naturalnu obligaciju, ne može zahtevati povraćaj datog. Ima u tom pravilu izvesnih tragova pravne sankcije. Doduše, reč je o jednoj posrednoj pravnoj zainteresovanosti, a ne neposrednoj, kako je to kod civilne obligacije. Kao što se vidi, i ovde, kao i u mnogim drugim već pomenutim slučajevima, životna i zakonodavna realnost, ukazuje na uzajamno dejstvo pravnog i moralnog poretka.

Teorijsko objašnjenje naturalnih obligacija dovelo je do različitih shvatanja. Kao najvažnija treba pomenuti ona koja u naturalnoj obligaciji ipak vide obligaciju (tzv. teorija o nesavršenim civilnim obligacijama), i ona koja izjednačuje naturalne obligacije sa moralnim dužnostima (tzv. teorija o moralnim dužnostima). Od usvajanja jedne ili druge teorije zavisi, između ostalog, i širina kruga u kome se naturalne obligacije mogu javiti. Naš Zakon o obligacionim odnosima nema opšte odredbe o naturalnim obligacijama, ali ih pominje na više mesta: pre svega kod zastarelosti potraživanja, a zatim Zakon predviđa da se ne može tražiti povraćaj onoga što je dato ili učinjeno na ime izvršenja neke prirodne obaveze ili neke moralne ili društvene dužnosti.

Sinteza harmoničnog

Priroda naturalnih obligacija otkriva nam u stvari jedan domen vrlo živog i neprekidnog prodiranja pravnog u moralni poredak i obr-

nuto. Na tom području susrećemo se sa neprinudnim pravnim obavezama i moralnim imperativima. Pravna norma je pod stalnom pažnjom moralnog zakona iz koga je i ponikla. Ima u toj sintezi nečeg *harmoničnog* i *razumnog*, nešto što *teži* da odgovori zahtevu pravičnosti. Zašto bi onda te dve poluge društvenog života okrutno razdvajali. Izgleda, naprotiv, da treba pronaći sredstva koja bi ih još čvršće povezale. Kada je reč o naturalnim obligacijama, onda nam izgleda da je dobro poznata ustanova javnog poretka i dobrih običaja most koji je u stanju da poveže razdvojene teorije.

Kvalifikovana moralna dužnost

Da bi jedna moralna dužnost postala naturalna obligacija nije dovoljno da je ona sama izraz subjektivnog osećanja. Moralna dužnost mora biti prihvaćena od društvene sredine kao nešto što je objektivno i dopušteno. To su, pre svega, oni moralni principi na kojima je zasnovano jedno društvo i koji ga prožimaju do najsitnijih pora. Oni ulaze u opštu svest ljudi kao imperativne regule bez obzira na način njihovog ispoljavanja: pisanim pravnim normama ili nepisanim etičkim kodeksima. Njima se štite opšti interesi jednog društva u određenom periodu vremena, pa ih pojedinci u svojim odnosima moraju poštovati.

Takvi principi čine sadržinu ustanove javnog poretka koja je u rukama suda važno sredstvo u postupku primene opštih normi na pojedinačne slučajeve. Na pitanje da li je jedna dužnost moralna i da li predstavlja naturalnu obligaciju treba da odgovori sud pošto ispita da li je ona u skladu sa javnim poretkom ili mu se suprotstavlja. Na taj način se otklanja individualna proizvoljnost o tome šta je naturalna obligacija u smislu moralne dužnosti, što se s **pravom zamera** teoriji moralnih dužnosti, koja u prisustvu ustanove javnog poretka, dobija čvršći kriterijum.

S druge strane, pomoću javnog poretka se proširuje domen primene naturalnih obligacija u odnosu na teoriju o nesavršenim civilnim obligacijama i na taj način izbegavaju zamerke koje se s pravom upućuju ovoj teoriji. Ustanova javnog poretka, kao pravna ustanova, satkana je istovremeno od opštih pravnih i moralnih principa i zato može korisno da posluži kao "optika" u rukama suda kroz koju će se posmatrati različite dužnosti i vršiti njihova kvalifikacija u smislu na-

turalnih obligacija čija se priroda, takođe, vidi u dvojstvu moralnih i pravnih elemenata.

Moć prinude

Uticao moralnih normi na pravni poredak može se pratiti i kod ugovora kao akta moralne i pravne civilizacije. Cela istorija prava i morala je tu da nam posvedoči da se svaki susret dve volje u smislu obligacionog ugovora uvek kretao prostorima ta dva sveta.

Svako htenje ugovorne volje da bi došlo do stepena moranja, potrebno je da ga prati neka moć prinude. Ta prinuda može biti heteronomna, spoljašnja (ad alterum) i propisana snagom pravne norme, a može biti i autonomna, unutrašnja (ab agenti) i ubeđujuća u smislu osude sredine i/ili griže savesti.

Prema tome, volja ugovornika, bez moći prinude, pravne ili moralne, ne može da stvori ugovornu obavezu. Ona može samo da zasnjuje jednu situaciju, da stvori jedan fakt u spoljnjem svetu, koji, ipso facto, za sobom povlači pravnu ili moralnu sankciju za slučaj neispunjenja datog obećanja. Drugim rečima, izvan moralne i pravne prinude, ne postoji drugi osnov osećanja obaveznosti da zadatu reč treba održati.

Kada su te dve moći prinude podudarne i izražene jurističkom dogmatikom, onda je to znak visokog stepena primerenosti pravne norme moralnom faktoru. Tada prinudna pravna norma istovremeno izražava i moralni imperativ, te dolazi do njihovog integriteta. U toj hipotezi, svest o tome da ugovor treba ispuniti i održati datu reč, zasniva se na pravnoj normi kao "etičkom maksimumu", te se dalje ponašanje stranaka upravlja i procenjuje po tom sjedinjenom dvojstvu prinude.

Međutim, kada se pravna norma udalji od moralnog života i svojom osiromašenom sankcijom stane u zaštitu ispunjenja ugovora, onda se u svesti ugovornika otvara konflikt između pravnog i moralnog, što može dovesti do zaobilaženja prava i izbegavanja da se data reč održi.

Ukoliko u takvoj pravnoj normi postoji još "minimum morala" njena funkcija još ne mora biti eliminisana sa pozornice prava. Međutim, ako je raskorak između pravne i moralne norme takav da dovo-

di do “pobune fakta protiv prava”, tada dolazi do krize prava i pravnog poretka koja može imati različita ishodišta.

Usklađenost

Kao što se vidi, poštovanje date reči u jednom ugovoru, a to znači, njegovo izvršenje ili neizvršenje, u velikom stepenu zavisi od usklađenosti pravnog i moralnog poretka. Kada se ta usklađenost kreće u granicama društvene tolerancije, onda je to prvi znak pravnog sistema koji je u mogućnosti da obezbedi vladavinu načela legitimiteta i legaliteta, a odatle nije teško pronaći put koji vodi pravnoj državi.

Pacta sunt servanda

Kada se načelo opšte pravne sigurnosti, kao atribut legitimnog i legalnog pravnog sistema, primeni na ugovorno pravo, onda se dolazi do principa *pacta sunt servanda*, po kome su ugovorne strane dužne da izvrše svoju obavezu i odgovorne su za njeno neispunjenje. Iz ovoga proizilazi, da pitanje izvršenja odnosno neizvršenja ugovora u jednom pravnom sistemu nije slučajna pojava, već da je ono uslovljeno stabilnošću pravne i moralne konstitucije određene sredine.

Drugim rečima, kada jedan društveni sistem obezbedi visok stepen socijalne, ekonomske i pravne sigurnosti, onda se i princip *pacta sunt servanda* nalazi na tom istom stepenu. Naprotiv, kada te sigurnosti nema i kada pravne i moralne ustanove zapadnu u krizu ili dođu do stupnja dezorganizacije i negacije, onda tu istu sudbinu doživljava i pitanje izvršenja odnosno neizvršenja obligacionog ugovora. Vera u moć pravne i moralne prinude opada i ugovorne strane se ponašaju *mala fidei*, što je pogubno sa stanovišta pravnog i moralnog poretka.

Možda su do sada izložene misli o opštim pitanjima ugovornog prava posmatrane pažnjom teorije i prakse prošlog i sadašnjeg vremena, dovoljne za konstataciju: izvršenje ugovora je pravni i moralni čin. Kao takav, on deli sudbinu celine pravnog i moralnog poretka u jednoj zajednici.

Stabilan ugovor

Ako je taj poredak istorijski određen, izgrađen i stabilan, ako su njegove norme zasnovane na potrebnom stepenu legitimiteta i ako se

one primenjuju po principu legaliteta, onda se i izvršenje ugovora od-
vija na siguran način po unapred predviđenim pravilima.

U stvari, u jednoj stabilnoj pravnoj državi, stabilan je i ugovor i
njegovo izvršenje. Socijalna, ekonomska i pravna sigurnost, svojstve-
na pravnoj državi, predstavlja širi kontekst društvenih uslova u koji-
ma princip *pacta sunt servanda* dobija svoje pravo mesto i puno zna-
čenje.

Naprotiv, u uslovima krize prava i morala, nestabilnih ekonom-
skih odnosa i socijalne i pravne nesigurnosti koja se konstatuje op-
štim mišljenjem, ugovor i njegovo izvršenje ne može biti sigurno.

Ukoliko su, dakle, pravne i moralne sankcije koje obezbeđuju
ispunjenje ugovora zahvaćene opštom krizom društvenih instituci-
ja (izgubljena ili bitno poremećena veza između systemske i socijal-
ne integracije društvenih institucija), ugovor tada ostaje bez prinud-
ne moći, prepušten proizvoljnosti stranaka. U stalnoj nesigurnosti i
opštem neredu ne može biti reda i sigurnosti u izvršenju ugovora kao
individualnog akta. U takvoj situaciji više ne pomaže ni klauzula *re-
bus sic stantibus*, ni druga pravna sredstva koja imaju za cilj da zaštite
princip ekvivalentne razmene. Ugovorom tada vlada stihija i potpuna
proizvoljnost koja eliminiše ugovorni akt sa pozornice prava i morala.
A to znači, da princip *pacta sunt servanda* ima svoje mesto i značenje
samo u pravnoj, a ne i u kriznoj ili antipravnoj državi.

Tri zaključne reči

Na kraju ovog Uvodnog obraćanja kojim otpočinje rad Dvade-
setpetogodišnjeg susreta učesnika i odazvanika Kopaoničke škole pri-
rodnog prava, dozvolite mi uvažene Kolege, da vam, poštujući dobre
običaje, uputim reči opšteg zaključka. On se može učiniti uglavnom
na dva načina: reprodukovanjem pojedinih zaključaka koji su učinje-
ni kod analize konkretnih pitanja odnosa prava i morala ili prime-
nom jedne opšte misli koja bi proistekla iz celokupne obrade ove široke
teme koja je nadživela sve vekove. Prihvatam, iako teži, ovaj drugi
način najopštijeg zaključka. U tom smislu, evo tih zaključnih reči:

– Pravna i moralna civilizacija, sjedinjene u jednu harmonič-
nu celinu, koju nam donosi racionalna koncepcija Prirodnog prava,

obezbeđuje primenu drevne tri zapovesti: pošteno živeti, drugoga ne vređati, svakome priznati ono što mu pripada.

– Lepota Dobrog i snaga Pravde i Istine, povezane sa ukupnom tolerancijom kao izrazom duhovne slobode i kulture razuma, integrisane u sistem Pravednog prava, jedino mogu spasti svet od kataklizme protekle i nastupajuće antiumnosti.

– Zato besmrtni duh racionalnog prirodnog prava ne sme nikada da se ugasi, a sa njim i *Universitas iuris naturalis Copaonici*.